

*Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal*

ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X

Aralık / December 2018, 22 (2): 1297-1319

### **Ehl-i Sünnet Kelâmı'nda İcmâ \***

*Ijmā in Ahl al-Sunnah Kalām*

#### **Erkan Bulut**

Öğr. Gör. Dr, Sivas Cumhuriyet Üi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı  
Lecture Dr, Cumhuriyet University, Fac of Theology, Department of Arab Language and Rhetoric  
Sivas, Turkey

[erkan\\_bulut5870@hotmail.com](mailto:erkan_bulut5870@hotmail.com)

[orcid.org/0000-0002-6062-6510](https://orcid.org/0000-0002-6062-6510)

#### **Makale Bilgisi / Article Information**

**Makale Türü / Article Types:** Araştırma Makalesi / Research Article

\* Bu çalışma, "Kelâm ilminde İcmâ Delili" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "The Evidence of İjmā in Kalām" (Ph.D. Dissertation, Atatürk University, Erzurum/Turkey, 2018).

**Geliş Tarihi / Received:** 21 Eylül / September 2018

**Kabul Tarihi / Accepted:** 03 Aralık / December 2018

**Yayın Tarihi / Published:** 15 Aralık / December 2018

**Yayın Sezonu / Pub Date Season:** Aralık / December

**Cilt / Volume:** 22 **Sayı / Issue:** 2 **Sayfa / Pages:** 1297-1319

**Atıf / Cite as:** Bulut, Erkan. "Ehl-i Sünnet Kelâmı'nda İcmâ [İjmā in Ahl al-Sunnah Kalām]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 22/2 (December 2018): 1297-1319  
<https://doi.org/10.18505/cuid.462453>

**İntihal / Plagiarism:** Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

**Copyright ©** Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

**Abstract:** Ijmā is ranked as the third shariah evidence after the Qur'ān and Sunnah in the science of Uṣūl . Shafi was the first one who made Uṣūl which had been known and used by the Islamic scholars, into a written document and who ascertained that Ijmā was the third of the shariah evidences. Kalām is one of the sciences in which Ijmā evidence is used. The scholars of Kalām used this evidence as far as the science of Uṣūl made it possible. They always used it without changing any basics of religious beliefs and acceptances. That the aqidah of Ahl al-Sunnah has been supported with Ijmā which is regarded as one of naqly evidences, played an important role in eliminating suspicions which were tried to be aroused in momins' mind. In this article, the function and importance of Ijmā evidence, which is one of the primary sources of the science of Uṣūl , in the science of Kalām and Aqidah of Ahl al-Sunnah has been studied.

**Summary:** What the Qur'ān demands from us is to emphasize the spirit of unity among ummah and to keep out the factors that could trigger separation and division. Indeed, Allah emphasizes in the following verses in the Qur'ān on the protection of the unitary structure of the ummah: "And hold firmly to the rope of Allah all together and do not become divided" (Āl a-Imrān 3/103) and "And do not be like the ones who became divided and differed after the clear proofs had come to them" (Āl al-Imrān 3/105). Allah has commanded the Ulul 'Azm Prophets to hold the religion upright and to avoid division. (al-Shūrā 42/13). The command of holding the religion upright and not to be divided in this religion means to certify what needs to be confirmed in the religion of Allah and to obey those that must be obeyed. This is also the proclamation of the principle of religion that all the prophets have consensus over.

Ahl al-Sunnah understanding of Islam is identical to the understanding of the Prophet and his companions. For this reason, Ahl al-Sunna is the school that represents the main backbone of Islam. In Ahl al-Sunna, in many subjects, be it usūlī / primary or furū'ī / secondary, there has been ijmā. These ijmās are Sahaba ijmās and deductive ijmās that come from mutakallimūn (theologians) ijtiḥāds. Therefore, ijmā and ijtiḥād are closely connected to each other. Ijmā is supported by ijtiḥād and ijtiḥād is also the source of ijmā. Thus, the issue is no longer just a pure ijtiḥād; it turns out to be a degree that gives a solid knowledge after it has risen to some degree just after the nass/texts.

Ahl al-Sunnah theologians are talking about two kinds of ijmā. The first is "ijmā taṣdīqī" (approval consensus) which is the consensus based on Sahaba İjmā. These are the ijmās that occur on the principles called ḍarurat al-diniyya (necessities of the religion), and accepted as solid proofs in religion. Issues such as the principles of faith, obligation of prayer and the fasting are the subjects that are determined by the solid/definite ijmā. Such ijmās are valid approvals on existing provisions. These ijmās based on solid nass (verses and hadiths). Such ijmās do not give any new information. The existing information is strengthened by the alliance of Muslims. In these areas, ijtiḥād cannot be done and Muslims do not need ijtiḥād on these issues. There is an consensus of Ahl al-Sunnah scholars about the unfaithfulness of the one who denies one or more of the principles which are accepted as the main obligatory principles in Islam. The other is the "deductive ijmā which the ijtiḥāds have roles over. This kind of ijmās, are formed as a result of mujtahids' consensus over the same opinion on the issue of theological secondary issues. The

issues related to the secondary theological issues which were open to the ijtihâds and the different results obtained on matters are not accepted as the cause of takfîr. However, depending on the subject he/she can be a sinner. Istidlâli/deductive ijmâs are not considered as an independent proofs in 'İlm al-Kalâm, rather a supportive ones and are considered as textual evidences.

Since, texts that are accepted as sources give supposed information. In this regard, the Ahl al-Sunnah scholars accepted other members of the sect who have in secondary theological issues opposed the ijmâ of the salaf / predecessor as Ahl al-Qibla, but named them as Ahl al-Bid'a (innovator in religion) because of their opposition to Salaf's İjmâs. Moreover, the scholars of the Ahl al-Sunnah did not see them appropriate to participate in the İjmâs, which could occur between the generations that come after Sahâbas/companions.

Not all disputes have been criticized in Islam. It is a blessing for the ummah to claim different opinions on the issues subject to ijtihâd. Since the ummah, in this way, will bring new solutions to emerging issues and as a result, Islam will have a mechanism to produce a dynamic solution. This can only be possible through ijtihâd. Dispute is to propose different views on a subject. If this view is not in the actual matters that could harm the unity of the Ummah, rather in the case of ijtihâdi issues, this conflict could turn to be mercy.

The reason why the methodists evaluate the ijmâ within the scope of the authorized evidence is that because they think it is essential that the ijmâ be based on a proof. From this point of view, the alliances that occurred in mental matters were not considered as ijmâ. The theologians always tried to support their claims with nass/textual proofs. When the ijmâ is realized, whether known or not, they have stated that there is certainly a religious proof behind it. Because, the provisions that were reached through ijmâ, cannot be against the provisions of the Prophet.

Many issues in Islamic Belief and Kalâm works are supported by the mental and textual evidences as well as by deductive ijmâ. However, many of the claims of İjmâs in these works reflect the inter-sect ijmâs of the Ahl al-Sunnah. The sects outside the Ahl al-Sunnah were excluded. This attitude is, above all, the aim of ensuring the integrity within the sect, and trying to protect the Ahl al-Sunnah belief. Since the ijmâ evidence has a function that prevents all kinds of arbitrary and divisive thoughts and turns the supposed knowledge into the qat'î/certain one, it raises the provision to the next level just after the nass, rather than merely being a ijtihâdi provision. In the case of the forerunner of the Ahl al-Sunnah, the Mâturîdes and Ash'arites have not differed in in understanding of ijmâ in terms of methodology.

Although they have different views on the definition and content of the ijmâ, they have a common understanding of alliances of Mujtahids on the same view. The mutakallims (theologians) of Mâturîdî and Ash'arî schools have used the proof of ijmâ as supportive evidence in the cases related to Kalâm. al-Ash'arî not only adopted the proof of ijmâ but also used it in practice in. He did not make any distinction in proof of ijmâ as practical, theological, methodological or sub-divisional; he used it freely in every field.

Mâturîdî and Ash'arî scholars decided that the ijmâ could occur in religious matters and that there would be evidence when it was formed; In the case of mental issues, they have required the knowledge to be based on solid information. In the case of ijmâ in purely mental issues, they have

disputed over the issue. While some Ahl al-Sunnah scholars stated that since purely mental matters were certain knowledge and therefore don't need ijma, they also ruled that because the mujtahids could get this knowledge from religious texts, therefore ijma could occur in mental matters as well.

**Keywords:** Kalâm, Ahl al-Sunnah, İjmâ, İjtihad, İstidlâl

### Ehl-i Sünnet Kelâmı'nda İcmâ

**Öz:** İcmâ, usûl ilminde Kur'ân ve Sünnet'ten sonra üçüncü sırada yer alan şer'î delillerden birisidir. Şâfiî, pratikte İslam âlimlerince bilinip uygulanmakta olan usûl ilkelerini ilk defa yazılı metin haline getiren ve icmâyı usûlde şer'î delillerin üçüncüsü olarak ilk defa öneren kişidir. İcmâ delilinden yararlanılan ilimlerden biri de kelâm ilmidir. Kelâmcılar, usûl ilminin elverdiği ölçüde icmâ delilinden azami ölçüde yararlanmışlardır. Bu bağlamda kelâmcılar, dinî kabul ve inançların esasında herhangi bir değişikliğe gitmeksizin icmâ delilini sürekli kullanmışlardır. Ehl-i Sünnet akâidinin naklî delillerden sayılan icmâyı desteklenmesi, inançlar hakkında zihinlere atılmaya çalışılan şüpheleri bertaraf etmede önemli rol oynamıştır. Bu makalede usûl ilminin temel kaynaklarından olan icmâ delilinin Ehl-i Sünnet akâid ve kelâmındaki önem ve işlevi konu edilmiştir.

**Özet:** Kur'an'ın isteği ümmet arasında birlik ruhunun öne çıkarılması ayrılık ve bölünmeyi tetikleyen faktörlerin ise geri planda tutulmasıdır. Nitekim Kur'an'da, "Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınıksız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin..." (Âl-i İmrân 3/103) ve "Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın..." (Âl-i İmrân 3/105) buyrulurken ümmetin birliğinin korunmasına vurgu yapılmıştır. Yüce Allah, ülü'l-azm adı verilen peygamberlere dini ikame etmeyi ve tefrikadan sakınılmasını emretmiştir (eş-Şûra 42/13). Dini dosdoğru tutma ve bu dinde ayrılığa düşmeme emri Allah'ın dininde tasdik edilmesi gerekenleri tasdik etmek, itaat edilmesi gerekenlere de itaat etmek demektir. Bu aynı zamanda bütün peygamberlerin üzerinde icmâ ettiği dinin esasının ilanıdır.

Ehl-i Sünnet'in İslâm'ı anlama tarzı, Hz. Peygamber'in ve ashabının anlama tarzı ile özdeşdir. Bu nedenle Ehl-i Sünnet, İslam'ın ana damarını temsil eden ekoldür. Ehl-i Sünnet kelâmında usûlî ve fûrûî birçok mesele üzerinde icmâ gerçekleşmiştir. Bu icmâlar sahabe icmâsı ve sonraki dönemlerde mütekezzimlerin icihadları sonucunda oluşan istidlâlî icmâlardır. Bu nedenle icmâ ve icthead birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. İcmâ, ictheadtan destek almakta, icthead da icmâyı kaynaklık etmektedir. Böylece mesele, salt icthead olmaktan çıkmakta ve nassdan sonraki bir dereceye yükselerek kat'î bilgi veren bir hükme dönüşmektedir.

Ehl-i Sünnet kelâmcıları, iki türlü icmâdan söz etmektedirler. Birincisi "tasdikî icmâ" adını verdiğimiz sahabe icmâsına özgü ittifaklardır. Bunlar; zarurât-ı diniyye adı verilen esaslar üzerinde meydana gelen icmâlardır. Bu icma, dinde kesin olarak hüccet kabul edilmiştir. İman esasları, namazın ve oruçun farziyeti gibi konular, zarurât-ı diniyyeden olup kat'î icmâ ile belirlenmiş konulardır. Bu tür icmâlar, var olan hükümler üzerinde meydana gelen tasdikî icmâlardır. Bu icmâlar, sübütu kat'î ve delâleti kat'î nasslara istinad etmektedir. Bu tür icmâlar, yeni bir bilgi vermez. Var olan bilgiler Müslümanların ittifakıyla kuvvetlenir. Söz konusu alanlarda icthead yapılamadığı gibi Müslümanların bu konularda icthead ihtiyacı da yoktur. İslâm'da zarurât-ı diniyye

olarak kabul edilen esaslardan birisini ya da birkaçını inkâr eden kimsenin tekfir edilmesi konusunda Ehl-i Sünnet âlimlerinin ittifakı vardır. Diğerleri ise ictihadların devreye girdiği "istidlâlî icmâ"lardır. Bu nev'î icmâlar, itikadî fer'î meselelerde müctehidlerin aynı görüş üzerinde konsensüsü sonucunda oluşur. İctihada açık olan fûru-i akâid ile ilgili hususlarda yapılan ictihadlar ve elde edilen farklı sonuçlar tekfir nedeni kabul edilmemiştir. Ancak konusuna göre günahkâr olmasına neden olabilir. İstidlâlî icmâlar, kelâm ilminde müstakil değil destekleyici delil kabul edilmiş ve naklî deliller kapsamında değerlendirilmiştir. Zira bu hususta dayanak kabul edilen naslar, zannî bilgi verirler. Bu bakımdan Ehl-i Sünnet âlimleri, fûrû-i akâid alanında selefin icmâsına aykırı düşünceleri ileri süren diğer mezhep mensuplarını ehl-i kible kabul etmiş ancak onların icmâsına aykırı düşünceleri ileri sürmelerinden dolayı ehl-i bid'at olarak isimlendirmişlerdir. Dahası Ehl-i Sünnet âlimleri, ehl-i bid'atın sahabeden sonraki kuşaklar arasında meydana gelebilecek olan icmâlara katılmalarını da uygun görmemiştir.

İslâm'da bütün ihtilaflar yerilmiş değildir. İctihadî meselelerde farklı görüşler ileri sürmek ümmet için bir rahmettir. Zira bu sayede ümmet yeni ortaya çıkan meselelere çözümler getirecek bunun sonucunda İslâm dini dinamik bir çözüm üretme mekanizmasına kavuşmuş olacaktır. Bu da ancak ictihad sayesinde mümkün olabilir. İhtilaf, bir konuda farklı görüş ileri sürmektir. Bu görüş ümmetin birliğine zarar verebilecek olan usûlî meselelerde değil de ictihadî meselelerde olursa bu ihtilaf, rahmete dönüşür.

Usûlcülerin icmâyı naklî deliller kapsamında değerlendirmelerinin nedeni icmânın mutlaka bir nassa istinad etmesini zorunlu görmelerindedir. Buradan hareketle sırf aklî meselelerde meydana gelen ittifaklar, icmâ olarak değerlendirilmemiştir. Kelâmcılar, icmâ iddialarını daima naslarla teyit etmeye çalışmışlardır. İcmânın gerçekleşmiş olması durumunda, bilinsin ya da bilinmesin gerisinde mutlaka şer'î bir delilin var olduğu anlamını çıkarmışlardır. Çünkü üzerinde icmâ gerçekleşmiş hükümler asla Hz. Peygamber'den gelen haberlere aykırı olamaz.

Akâid ve kelâm eserlerindeki birçok mesele aklî ve naklî delillerin yanı sıra istidlâlî icmâ ile desteklenmiştir. Ancak söz konusu eserlerdeki icmâ iddialarının birçoğu Ehl-i Sünnet'in görüşlerini yansıtan mezhep içi icmâlardır. Ehl-i Sünnet dışındaki mezhepler dışarıda tutulmuştur. Bu tavır, her şeyden önce mezhep içerisindeki bütünlüğü sağlamaya yönelik olup, Ehl-i Sünnet itikadını koruma altına alma çabasıdır. Zira icmâ delili, her türlü keyfi ve bölücü düşünceyi engelleyici bir işleve sahip olmasının yanında zannî olan bilgiyi kat'î hale getirerek elde edilen hükmü salt ictihadî olmaktan çıkarmakta ve nassdan sonraki bir mertebeye yükseltmektedir.

Ehl-i Sünnet'in öncüsü durumunda olan Mâtürîdî ve Eş'arî kelâmcılarının icmâ anlayışları usûl açısından farklı değildir. İcmânın tanımı ve muhtevası konusunda farklı görüşler ileri sürseler de müctehitlerin aynı görüş üzerinde ittifakları konusunda ortak anlayışa sahiptirler. Mâtürîdîler ve Eş'arîler, icmâ delilini kelâmî bahislerde destekleyici bir delil olarak kullanmışlardır. Eş'arî, icmâ delilini itikadî meselelerde sırf benimsemiş olmakla kalmamış, pratikte kullanmıştır. O, icmâ delilini amelî, itikadî, usûlî ve fer'î şeklinde bir ayırım yapmamış, her alanda rahatlıkla kullanmıştır. Mâtürîdî ve Eş'arî âlimleri, dini meselelerde icmânın oluşabileceğini, oluşması durumunda da hüccet olacağına hükmetmişler ancak aklî meselelerde icmânın kat'î bilgilere istinad etmesini şart koşmuşlardır. Salt aklî meselelerde ise icmânın meydana gelmesi hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bazı Ehl-i Sünnet âlimleri, salt aklî meselelerin yakînî bilgiler olduğunu dolayısıyla icmâyı

gerek olmadığını ifade ederken; müctehidlerin bu bilgileri naslardan istinbat edebileceğini savunarak salt aklî meselelerde de icmânın gerçekleşebileceğine hükmetmişlerdir.

**Anahtar Kelimeler:** Kelâm, Ehl-i Sünnet, İcmâ, İctihad, İstidlâl

## GİRİŞ

Tabiat ve mizaçları farklı insanların aynı görüş etrafında toplanarak bir inanca sahip olmaları ancak aynı inanç esasları üzerinde ittifak etmeleriyle mümkündür. Ehl-i Sünnet âlimleri bu amaçla kat'î nassları temel alarak manifesto niteliğinde hakkında icmâ edilen akâid konularını içeren akâid risâleleri yazmışlardır. Bu risalelerin temel amacı tevhid esasları üzerinde ümmetin birliğini sağlamaktır. Günümüzde bir Müslümanın dünyanın neresinde olursa olsun, aynı iman esaslarına inanması ve olaylar karşısında aynı tepkiyi vermesi icmâ delili sayesinde mümkündür.

İcmâ delili salt fikhî ya da itikadî alanla sınırlı değildir. Böyle bir ayırım klasik usûl kitaplarında yer almaz. Usûl açısından icmânın hükmü bellidir. İcmâyı dini, aklî, örfi alanlarda ve hatta pozitif bilimleri de kapsayacak şekilde genişleten görüşlere rastlamak mümkündür.<sup>1</sup> İcmân kelâm ilmindeki kullanış tarzı, aynı usûlden beslenmeleri nedeniyle fikhî ilmindeki kullanımıyla örtüşmektedir. Ancak icmânın kelâm ilmindeki rolü, hukuki değil teolojiktir. Bu bağlamda üzerinde icmâ edilmiş olan fikhî hükümlerden önce itikadi meselelerin bilinmesi, bunların dışında kalanların ise ictihadî konular olduğunun farkında olunması gerekir. İctihadî meselelerin biliniyor olması, bu icmânların temelinde, herkesin farklı biçimde yorumlayamayacağı kat'î nassların var olduğunu gösterir.

Bilindiği gibi icmâ, var olan kat'î bilgilerin ittifakla onaylanması şeklinde ya da ictihadların birleşmesi sonucunda meydana gelmektedir. İctihadlar, naklin yanında aklın da devreye girdiği faaliyetlerdir. Kelâm ilmindeki ictihadlar, uygulanabilir bir hüküm ortaya koymaması nedeniyle anlamaya yöneliktir. Kur'an'da yer alan müteşâbih ayetlerin anlaşılması konusundaki çabalar, bunun zeminini oluşturmuştur. Müteşâbih ayetler, kelâm tarihi boyunca tartışma konusu olmuş, farklı şekillerde algılanmış ve tekdüze anlaşılmaktan uzak olduğu için de çeşitli itikadî ve kelâmî mezheplerin doğuşunda etkili olmuştur. Mezhepler arasındaki söz konusu tartışmalar, usûlle ilgili değil furû akâidle ilgili mevzulardır. Kelâmî mezheplerin furû akâidle ilgili yaptığı bu rasyonel aktivitelerin ittifakı, kelâm ilminde icmâ delilini gündeme getirmiş, birçok itikadî ve kelâmî mesele icmâ delili ile desteklenmiştir. Akaitte icmâ var olan hükümlerin keşfi ve tasdiki olup, yeni bir hüküm koyma anlamında değildir. Dayanağı, delaleti ve sübûtu kat'î nass olan icmâ, başka türlü yorumlara kapalı olduğunu gösterir. İtikadî fer'î konular ise ictihada açık alanlar olduğu için yeni ve farklı düşünceler ortaya koyma imkânı vardır.

İcmân mutlaka nassdan bir delili/dayanağı bulunmalıdır. Kanaatimizce itikadî meselelerde iki nedenden dolayı delilsiz olarak icmâ gerçekleşmez. Bunlardan ilki, inanç esaslarının sağlam temeller üzerine kurulması; diğeri ise ümmetin nasslara olan bağlılığıdır. Bu bakımdan icmâ İslam ümmetinin şiarı, birliğinin sembolü ve batıl üzerinde bir araya gelmeyeceğinin de garantisidir.

<sup>1</sup> Bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "İcmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 21/423.

Ehl-i Sünnet usûlünün ana dayanakları Kur'ân, Sünnet ve icmâdır. Mütevâtir ve âhâd haberin delil olmasının nedeni sahabe icmâisidir.<sup>2</sup> Bu bağlamda Şîa ve Mu'tezile mezhebi bile Ehl-i Sünnet ile aynı noktaya gelip icmâyâ muhalif olmadıklarını ispata çalışmışlardır.<sup>3</sup> Ancak Ehl-i Sünnet, diğer kelâmî ekollerin icmâ anlayışını usûl açısından hatalı kabul edip bu mezheplerin icmâyâ katılmalarını kabul etmemiştir.<sup>4</sup>

### 1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Usûl kitaplarında *icmâ* kelimesinin “ittifak” ve “azmetmek” şeklinde iki anlamından bahsedilir. Bunlardan “ittifak”<sup>5</sup> kelimesi icmâyî ifade etmek için daha fazla kullanılır.<sup>6</sup> İttifak, *ve-fe-ka* kök fiilinden türetilmiş iki şey arasındaki uyumluluk, *tesadüf* ve *tevafuluk* anlamına gelen bir kelimedir.<sup>7</sup> Diğer bir deyişle ittifak, iki şeyin tesadüfen bir araya gelip birbirine uyum sağlamasını ifade eder.<sup>8</sup>

İcmân ikinci sözlük anlamı olan *azmetmek*, insanın bütün düşüncelerini bir amaç doğrultusunda toplayıp hedefe yönelmesini ifade eder.<sup>9</sup> Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Bâkılânî, (ö. 403/1013) icmâ kavramının izahında azmetmenin de ittifak anlamını içerdiğini; çünkü bir konuda ittifak eden kimsenin aynı zamanda bir şeye azmetmiş olduğunu belirtir.<sup>10</sup>

<sup>2</sup> Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, trc. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli (İstanbul: Kitabevi, 2001), 166-167.

<sup>3</sup> Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlâ'l-i'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuad Seyyid (Tunus: Dârü't-Tunisiyye, 1393/1974), 164; Şerif Murtaza, *ez-Zer'atü ilâ usûli's-şer'a*, thk. el-Lecnetü'l-ilmîyye fi müesseseti'l-imami's-Sadık (Kum: Müessesetü'l-İmami's-Sadık, ts.), 433.

<sup>4</sup> Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkîki'l-hağ min 'ilmi'l-uşûl*, thk. Ebû Hafis Sami b. el-Arabi el-Eseri (Riyad: Dârü'l-Fazîle, 2000), 1/380-382.

<sup>5</sup> *Lisânü'l-'Arab*, *Muhtâru's-sihâh* ve *Esâsü'l-belâgâ*'da icmâ kelimesinin ittifak anlamına yer verilmemiştir. Ancak *el-Müfredât*, *Misbâhu'l-münîr* ve *Kâmûsu'l-muhit*'te hem azmetmek anlamına hem de ittifak anlamına işaret edilmiştir. Bk. Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* “Cma” (Beirut: Dârü's-Sâdir, ts.), 8/53; Ragıb el İsfahânî, *el-Müfredât fi ğâri'bi'l-Kur'ân*, “Cma” (Beirut: Dârü'l-Marife, 2005), 104; Ahmed b. Muhammed b. Ali, el-Feyyumi, *el-Misbâhu'l-münîr*, “Cma” (Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1424/2003), 69; Bedrüddin b. Bahadır b. Abdullah, *ez-Zerkeşî, el-Bahru'l-muhîr* (Kuveyt: Vüzeretü'l-evkâf li'ş-şuûni'l-İslâmiyye, 1988), 4/436.

<sup>6</sup> Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustaşfâ: İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi* trc. Yunus Apaydın (Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994), 2/294, 1/257; Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. İbrahim el-Acuş (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1426/2005), 1/167-168; Hüseyin el-Basrî, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah (Dimeşk: Ma'hedü'l-ilmî el-Fransi li'd-dirasati'l-Arabiyyeti, 1384/1964), 2/457; Şevkânî, *İrşâd*, 1/347; Taceddin Abdülvahhâb b. Ali, es-Sübki, *Cem'u'l-Cevâmi' fi usûli'l-fikh* (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, 1424/2003), 76.

<sup>7</sup> İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* “Vfk”, 10/382; İsfahânî, *el Müfredât*, “Vfk”, 543; Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Faris b. Zekerriyya, *Mu'cemü mekâyisi'l-lüğa*, “Vfk” (Kahire: Dârü'l-hadîs, 1429/2008), 962.

<sup>8</sup> İbn Fâris, *Mekâyisi'l-lüğa*, “Vfk”, 962; İsfahânî, *el Müfredât*, “Vfk”, 543.

<sup>9</sup> Kur'ân-ı Kerîm'de “Artık siz de (bana) ne yapacağınızı ortaklarımızla beraber kararlaştırın ki, işiniz size dert olmasın” (Yunus 10/71) âyetinde icmâ, azmetmek/karar vermek anlamında kullanılmıştır.

<sup>10</sup> Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en-Nîsâbü'rî, *el-İcmâ' li'l-imâm ibn Münzir*, thk. Fuad Abdül-münim Ahmed (İskenderiyye: Merkezü'l-İskenderiyye li'l-kitabi'l-İskenderiyye, ts.), 11.

Terim olarak icmâ, “Muhammed’in (sav) vefatından sonra ümmetin müctehitlerinin herhangi bir aşırda herhangi bir konudaki ittifakı”<sup>11</sup> demektir. İttifak, icmânın gerçekleşmesi yolunda bir ön aşamadır. İttifakın oluşmasını müteakiben icmâ meydana gelmiş olur. Bu nedenle bazı Müslüman bilginleri icmânın tek rüknünün ittifak olduğunu ifade ederler.<sup>12</sup> İcmâda bütün müctehitlerin<sup>13</sup> ittifakı şart koşulmuştur. Konu hakkında uzman olmayan bilgin veya kesimlerin icmâyâ katılımı veya bir konudaki geniş ittifakı, ilgili konu hakkındaki icmânın oluşmasında geçerli değildir. Kelâmcıların eserlerinde “Bütün din mensupları icmâ etmiştir” veya “Bütün akıl sahipleri icmâ etmiştir” gibi ifadeleri, icmâ kavramını her zaman terminolojik anlamında kullanmadığını, lügat anlamlarından birisi olan ittifak anlamında kullandıklarını da göstermektedir.<sup>14</sup>

## 2. İCMÂNIN BİLGİ DEĞERİ

Muhammed b. İdris eş-Şâfiî’den (ö. 204/820), itibaren icmânın bilgi kaynağı olup olmaması İslâm âlimlerinin zihnini oldukça meşgul etmiştir. Ancak icmâyı hararetle savunanlar da kuşkuyla yaklaşanlar da onun deliller hiyerarşisindeki güçlü otoritesini kabul etmişlerdir. İcmânın bir bilgi kaynağı olup olmaması tartışmaları mezheplerin bilgi anlayışı ve bilgiye bakış açıları çerçevesinde şekillenmiştir. Şâfiî, icmânın her şey için delil olduğunu zira onda hatanın mümkün olmadığını söyler<sup>15</sup> O, icmânın kat’î bir bilgi kaynağı olduğu kanaatindedir.<sup>16</sup>

<sup>11</sup> Sübkî, *Cem’u’l-cevâmi’*, 76; Diğer bazı icmâ tanımları için bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/257; Abdullah b. Ahmed b. Kudâme el-Makdîsî, *Ravzatü’n-nâzir ve cünnetü’l-münâzir fi uşûli’l-fikh ‘alâ mezhebi’l-imâm Ahmed* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1430/2009), 159; Âmidî, *İhkâm*, 1/168; Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed, el-Buhârî, *Keşfü’l-Esrâr* (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1418/1997), 3/337; Ebû’l-Hüseyn el-Basri, *Kitâbü’l-Mu’temed fi uşûli’l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah (Dimeşk: Mahedü’l-ilmî el-Fransi li’dirâsâti’l-Arabiyyeti. 1384/1964), 2/457; Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn er-Râzî, *el-Maḥşûl fi ‘ilmi’l-uşûl*, thk. Taha Cabir Feyyaz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1418/1997), 4/20.

<sup>12</sup> Yakup b. Abdülvahhâb el-Bahüseyn, *el-İcmâ’* (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1429/2008), 76.

<sup>13</sup> Kimi usûlcüler tanımda müctehid kavramını kullanmayı tercih ederken, kimileri “*Ehl-i hall ve’l-akd*”, “*Ehl-i re’y ve’l-ictihad*”, ve “*Fâkih*” kavramlarını da kullanmışlardır. Bu kavramların tümüyle, kaynağından hüküm çıkarmaya güç yetirebilen meleke sahibi akil baliğ Müslüman kimseler kastedilmektedir. Bk. Ali Abdürrâzık, *el-İcmâ’ fi ş-şer’ati’l-İslâmiyye* (B.y. Dârü’l-Fikri’l-Arabi, ts.), 7.

<sup>14</sup> Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es’ad ed-Devvânî, *Celâl* (İstanbul: Dersaadet, 1314), 4.

<sup>15</sup> Şâfiî, *Cimâ’u’l-İlm* (B.y. Dârü’l-Asar, 2002/1423), 22.

<sup>16</sup> Şâfiî, *Cimâ’u’l-İlm*, 21-22.



Ebû Bekr Muhammed es-Serahsî (ö. 483/1090), bilgi kaynakları sıralamasında icmâyı, kitap ve sünnetten sonra üçüncü sıraya yerleştirir.<sup>17</sup> Bâkîllânî, icmânın dinî ve aklî delillerin, kaynağı olabileceği kanaatindedir.<sup>18</sup> İcmân akaitte bir yöntem olduğunu kabul eden<sup>19</sup> Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Fûrek'e (ö. 406/1015) göre de eşyanın hakikati, sıhhati ve fesadı dört şeyden birisi ile bilinir. Bunlar: Kitap, Sünnet, icmâ ve aklî deliller.<sup>20</sup>

Klasik usûlde icmâ üç başlık altında tartışılır. Bunlar; icmânın gerçekleşme imkânı, müctehidlerin icmâdan haberdar olabilmelerinin imkânı ve icmânın sonraki nesillere sahih bir yolla aktarılabilme imkânı.

Şâfiî, ağırlıklı olarak icmânın gerçekleşme imkânı hakkında görüş bildirir. Ona göre sahabe icmâsı kesin olarak gerçekleştiğinden bağlayıcı bir hüccettir. Sahabeden sonraki dönemler için icmânın gerçekleşmesi mümkün olmakla birlikte çok zordur.<sup>21</sup> Şâfiî, icmânın namaz, oruç gibi dinin temel meselelerinde gerçekleştiğini kabul ederken, furû' meselelerinde gerçekleşebilmesinin çok zor olduğu kanaatindedir.<sup>22</sup> Nassların alanını icmâyı içine alacak şekilde genişleten Şâfiî, icmâyı iki kategoride değerlendirir. Birincisi Hz. Peygamber'den gelen rivayetler üzerinde oluşan icmâ; diğeri Müslüman âlimlerin ihtihadlarının birleşmesi neticesinde oluşan icmâ.<sup>23</sup> Bunlardan ilki ihtihada dayanırken diğeri tevatüre dayanır. Benzer bir tasnifi Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî'de (ö. 370/981) yapmıştır.<sup>24</sup>

İcmân gerçekleşmesinin aklen mümkün olup olmadığıyla ilgili herhangi bir ihtilaf yoktur.<sup>25</sup> Ancak sahabeden sonraki kuşaklar için icmânın fiilen gerçekleşip gerçekleşmediği tartışmalıdır. Sahabe icmâsının geçerli olacağını savunanlar, iddialarını ashabın o dönemde Medine'de toplanmış olması ve henüz çeşitli belde ve kıtalara dağılmamış olmasına bağlar.<sup>26</sup>

<sup>17</sup> Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, es-Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, thk, Ebû'l-Vefâ el-Afgânî (Beirut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1993), 1/279

<sup>18</sup> Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkîllânî, *Kitâbü't-Temhid*, Tas: Richard Yusuf Mekârîsî el-Yesûî (Beirut: Mektebetü'ş-Şarkıyye, 1957), 13.

<sup>19</sup> Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/496.

<sup>20</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, thk, Ahmed Abdürrahim es-Sayih (Kahire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 1425/2005), 16.

<sup>21</sup> Şâfiî, "*Cimâ'u'l-İlm*" adlı eserinde muhatabıyla girmiş olduğu muhaverede muhatabının: "*İcmâ var mı ki?*" sorusuna şu karşılığı verir: "Evet, bilgisizliğin caiz olmadığı farz konularında çoktur." Bu 'insanlar icmâ etti' denildiğinde etrafında buna 'icmâ değildir' diyebilecek kimseyi göremeyeceğin bir icmâdır." Bk. Şâfiî, *Cimâ'u'l-İlm*, 29.

<sup>22</sup> Ebû Zehre, *Mezhepler Tarihi*, 296.

<sup>23</sup> Nasr Hâmid Ebû Zeyd, "İmam Şâfiî ve Ortayol İdeolojisinin Tesisi", *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü*, Haz. M. Hayri Kırbasoğlu (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000), 85.

<sup>24</sup> Cessâs'a göre de icmâ "*tevkîfi*" ve "*ictihadî*" şeklinde iki kısımdır. Tevkîfi icmâ vahiy yoluyla bilinebilen icmâdır. İctihadî icmâ ise hakkında herhangi bir nass bulunmamakla birlikte ihtihad sonucunda elde edilen hükümler üzerinde meydana gelen icmâdır. Bk. Cessâs, *el-Fuşûl*, 3/277, 279.

<sup>25</sup> Mustafa Buakl, *İcmâ'âtü'l-uşûliyyîn* (Beirut: Dârü İbn Hazm, 1431/2010), 31.

<sup>26</sup> Ali Abdürrazık, *İcmâ' fi'ş-şer'ati'l-İslâmiyye*, 12; Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsf el-Kurtubî, *en-Nebzû fi'ş-şer'ati'l-fikh*, thk, Ahmed Hicazi es-Sekkâ (Kahire: Mektebetü'l-külliyâti'l-Ezheriyye, 1401/1981), 23.

Ümmet ağırlıklı olarak icmânın her dönemde gerçekleştiğini savunur: ancak icmânın bilinme imkânı üzerinde görüş ayrılığına düşmüştür. Usûl kitaplarında icmâyâ katılacak müctehitlerin farklı bölgelere dağılması nedeniyle bir konuda icmânın gerçekleşmesi mümkün olsa bile konu hakkındaki görüşlerinin tam olarak bilinemeyeceği kayıttır.<sup>27</sup> Ebü'l-Hasen Seyfeddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî (ö. 631/1233), icmânın bilinmesinin mümkün olmadığını söyleyenlere şu şekilde cevap verir: “Onlara cevap vermenin en güzel yolu onlara: Bu anlattıklarınızın batıl oluşunun delili bunların bilfiil gerçekleşmiş olmasıdır.”<sup>28</sup>

İcmânın hüccet oluşunu kabul edenler tevatürle nakledilmiş olması durumunda delilin kat'î veya zannî oluşuna bakmaksızın kabulünde ittifak etmişlerdir.<sup>29</sup> Âhad yolla sabit olan icmânın kabul edilip edilmemesi noktasında ise farklı düşünülmüşlerdir.<sup>30</sup> Ebû Ca'fer et-Taberî (ö. 310/923), Ebû Hâmid el-Gazzâlî (ö. 505/1111), ve Fahrüddîn Huseyn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi usûlcüler bunu reddederken; Ebü'l-Hasen el-Mâveridî (ö. 450/1058), Ebü'l-Meâlî el-Cuveynî (ö. 478/1085), Serahsî (ö. 483/1090) ve Âmidî (ö. 631/1233) bunda bir sakınca görmemişlerdir.<sup>31</sup>

### 3. İCMÂNIN TÜRLERİ

İcmâ usûlcüler tarafından çeşitli şekillerde tasniflere tabi tutulmuştur. Konusu itibariyle tasdikî (onaylayıcı) ve istidlâlî (ictihadî) icmâ; meydana geliş şekli itibariyle kavfî, amelî, sükutî ve mürekkep icmâ,<sup>32</sup> zamanı itibariyle sahabe icmâsı ve sahabeden sonrakilerin icmâsı; kuvveti bakımından sarîh icmâ ve sükûtî icmâ bunlardan bazılarıdır. Usûlcüler icmâyâ katılanlar açısından da icmâyı kısımlara ayırmıştır.<sup>33</sup> Tasnifler içerisinde usûl kitaplarında en meşhur olanı, sarîh icmâ, sükûtî icmâ şeklinde yapılan ayırımdır.<sup>34</sup> Sarîh icmâ, herhangi bir zamanda bütün müctehitlerin bir meselenin hükmüne dair görüşlerini tek tek açıklaması sonucunda ortaya çıkan görüş birliğidir.<sup>35</sup> Kelâm ilmine uygunluğu açısından icmâ delilinin tasdikî (onaylayıcı) ve istidlâlî (ictihadî) şeklinde tasnifinin daha uygun olduğu düşünülebilir.

<sup>27</sup> Âmidî icmânın bilinmesinin imkânı ile ilgili olarak şunları söyler: “İcmân gerçekleşmesinin mümkün olduğu konusunda hemfikir olanlar, onun bilgisi ve bilinebilirliği hususunda görüş ayrılığına düştüler. Çoğunluk pozitif bir tutum takınırken az bir kısmı da olumsuz yaklaşımda bulunmuşlardır.” Bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 1/169.

<sup>28</sup> Âmidî, *el-İhkâm*, 1/170.

<sup>29</sup> Bk. Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 1/299.

<sup>30</sup> Muhammed Mustafa Çelebî, *Uşûlî'l-fıkhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü'l-camiyye, ts.), 198; Ebû Zehre, *Uşûlî fıkıh*, 212.

<sup>31</sup> Serahsî, *Uşûlî's-Serahsî*, 1/302; Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 1/299; Âmidî, *el-İhkâm*, 1/238; İbn Sübki, *el-İbhâc fi şerhi'l-minhâc*, thk, Şaban Muhammed İsmail (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1401/1981), 2/443; Muhibbullâh b. Abdüşşekûr, *el-Bihârî, Fevâihü'r-rahamât bi şerhi müselleme's-sebât*, thk, Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1423/2002), 2/292-293.

<sup>32</sup> Fukaha metoduna göre yazılmış eserlerde bu tasnif Azimet ve Ruhsat olarak isimlendirilmiştir. Bk. Dönmez, “İcmâ”, 21/425.

<sup>33</sup> Usûl kitaplarında bunlar şu şekilde yer alır: 1) Medine halkının icmâsı. 2) Ehl-i beytin icmâsı. 3) Hulefa-yi raşidinin icmâsı. 4) Şeyhayn'ın icmâsı. 5) Mekke ve Medine halkının icmâsı. 6) Kufe ve Basra halkının icmâsı. 7) Dört mezhep imamının icmâsı. Bk. Şevkânî, *İrşâd*, 1/389-397.

<sup>34</sup> Muhammed Mustafa, Çelebî, *Uşûlî'l-fıkhi'l-İslâmî* (Beyrut: Dârü'l-camiyye, ts.), 185.

<sup>35</sup> Gazzâlî, *el-Mustaşfâ*, 1/285.

### 3.1. Tasdikî İcmâ

Tasdikî İcmâ, var olan bilgilerin tasdikî/onaylanması anlamındaki icmâdır. Bir başka deyişle sahabe kuşağınca üzerinde görüş birliğine varılmış ve tevatür yoluyla sonraki nesillere aktarılmış olan dini bilgilerin tasdik edilmesidir. Allah, melek, kitap, elçi ve ahiret gününe iman etmek gibi inanç esaslarının varlığı üzerinde icmâ bu tür bir icmâdır. İcmâya konu olan nass, delaleti ve sübûtu kat'î olduğundan dolayı tasdikî icmâ, kelâmcıların çoğunluğuna göre sadece destekleyici bir unsurdur.<sup>36</sup> Bunun dışında bir fonksiyona sahip değildir. Kanaatimizce icmânın akâid ve kelâm ilminde delil olamayacağını savunanların kastettiği, esas itibarıyla bu icmâdır. Sahabenin icmâ etmiş olduğu itikadi meseleler Tasdikî İcmâ grubuna girer. Bunlar; usûlü'd-din olarak isimlendirdiğimiz temel inanç esaslarıdır. Akâidin bu kısmında ictihad yapılamaz. Zira bunlar dinin sabiteleri dediğimiz değişmez temel esaslarıdır.

İcmâya konu olan nasslar, delâleti zannî sübûtu kat'î nev'inden olursa, bu durumda meydana gelen icmâ, nassdan murad edilen manayı netleştirmiş olur. Bu tür nassların tamamı te'vil, tahsis, takyid ve nesh'e ihtimali olan nasslardır. Dolayısıyla farklı şekillerde anlaşılma ihtimaline açıktır. Nass delaleti kat'î sübûtu zannî olursa bu takdirde nassın yanında icmâ delili meselenin hükmünü destekleyici ve te'kit edici bir delil olur. Böylece icmâ, dayanağını/senedini zannilikten kat'îlik derecesine yükseltmiş olur. Çünkü icmânın oluşması ile birlikte bu habere muhalif başka bir haberin olmadığı kesinlik kazanmış olur. Nass sübûtu ve delâleti zannî olursa bu durumda da icmâ delili, dayanağını/senedini kuvvetlendirip istenilen manayı kabul edilir bir hüküm derecesine yükseltmiş olur.<sup>37</sup>

Akâidin fer'î meselelerini ihtiva eden kısım ictihada açık olan alandır. Dolayısıyla bu alanda meydana gelen ictihadların aynı noktada birleşmesi icmânın gerçekleşmesine neden olur. Furû-u akâidle ilgili hususlarda tevatür meydana gelmediği<sup>38</sup> için sahabe devrinde icmâ oluşmamıştır. Bu, yeni bir hüküm ortaya koyma anlamındaki icmâ değil, var olanı onaylama anlamındaki icmâdır. Furû-u akâidle ilgili olarak sahabe döneminde tevatür oluşmamış olsa bile sonraki asırlarda Ehl-i Sünnet ekolleri arasında Allah'ın sıfatları, Kur'ân'ın mahlûk olmaması ve rü'yettullah gibi bazı konularda icmâların oluştuğunu görmekteyiz. Bu icmâ türü ise var olanı onaylama anlamındaki icmâ değil; istidlâlî icmâ, yani ictihadların birleşmesi anlamındaki icmâdır.

### 3.2. İstidlâlî İcmâ

İstidlâlî icmâ, sahabe kuşağından sonraki bir asırdaki müctehitlerin Kitap ve Sünnet'ten bir delile dayanarak şer'î bir hüküm üzerinde ittifak sağlamalarıdır.<sup>39</sup> İctihadların aynı noktada bulunduğu anlaşılması ve hiçbir müctehidin muhalif bir görüş ileri sürmediğinin bilinmesi sonucu meydana gelen ittifaklardır. Bu tür icmâların temeli, yoruma açık dini meseleler üzerinde yapılan ictihadlardır. Bu icmâ çeşidi ictihadların birleşmesi esasına dayanır ki icmâların büyük bir bölümünü bu tür icmâlar teşkil eder.<sup>40</sup>

<sup>36</sup> Yavuz, "Delil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/137.

<sup>37</sup> Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh*, 2/111.

<sup>38</sup> Süleyman, Uludağ, *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), 29.

<sup>39</sup> Ebû Zehre, *Mezhepler Tarihi*, 452.

<sup>40</sup> Yunus Vehbi Yavuz, *İslâm Hukuk Metodolojisinde İstihsân ve İcmâ* (İstanbul: Feyiz Yayınları, 2008), 171.

Nazarî konularda bilhassa ictihadın alanına giren furû-u akâidde fikir ve kanaat birliğine ulaşmak oldukça güçtür. Bu bakımdan ilmi ve nazari konularda “Bu meselede icmâ vardır” şeklinde ifade edilen hükümler ihtiyatla karşılanmalıdır.<sup>41</sup> Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Kurtubî (ö. 456/1064) bunu dikkate alarak uyarı yapma gereği duymuştur. “Bunun yanlışlığı hususunda onların üzerinde icmâ olduğunu zikrettikleri meselelerden birçoğunu terk ettiklerini görmemiz bizim için yeterlidir. Bu kimseler inatçılıkları nedeniyle ve aklî-naklî delillerin (hüccet-bürhan) kendi fasit görüşlerini terk etmeye mecbur olması durumunda kargaşa çıkarmak amacıyla bu meselelerde icmâ olduğu eğilimini sergilemişlerdir.”<sup>42</sup> Bağdâdî de kelâm ilminde Ehl-i Sünnet’in üzerinde icmâ ettiği esasları on beş madde halinde sıraladıktan sonra şunları söyler: “Ehl-i Sünnet bu meselelerin asılları üzerinde birleşmiştir ama; genellikle bir kısım fer’î meselelerde, sapıklık ve fasıklığa yol açmayacak şekilde ayrılığa düşmüşlerdir.”<sup>43</sup> Sonuç itibarıyla Tasdikî İcmâlar sahabe ittifaqları olup icmânın geçmişe bakan tarafını temsil ederler. İstidlâlî icmâlar ise geleceğe bakan tarafı nedeniyle yeniden gündeme gelebilir.

#### 4. EHL-İ SÜNNET KELÂMI’NDA İCMÂ TEORİSİ

İcmâ delili, bütün İslâmî ilimlerde olduğu gibi kelâm ilminde de etkisini hissettirmiştir.<sup>44</sup> Kelâmcılara göre deliller, kaynağı bakımından aklî ve naklî olmak üzere iki kategoriye ayrılır.<sup>45</sup> Aklî delil, bütün öncülleri akla dayanan delildir. Âlemin hâdis oluşu ve yaratıcının varlığı gibi. Kelâmcıların çoğunluğu aklî delile dayanarak hiçbir itikadî esasın vazedilemeyeceği kanaatindedir. Bu nedenle aklî delil, sadece naklî delile sabit olmuş esasların daha iyi anlaşılmasına, doğruluğunun kanıtlanmasına ve gerektiğinde deliller arasında mukayese ve tercih yapılmasına katkıda bulunur.<sup>46</sup> Naklî delil,<sup>47</sup> ise “bütün öncülleri nakle dayanan delildir.”<sup>48</sup> Namaz ve zekâtın farz oluşunun delillerinin nass olması gibi. İcmânın tevatür yoluyla nakledilmesi onun naklî delil tarafının ağır bastığını göstermektedir. Ehl-i Sünnet âlimleri itikadî konulara ilişkin naklî delilleri, Kur’ân, hadis ve icmâ<sup>49</sup> olmak üzere üç grupta toplayarak icmâyı naklî deliller içerisinde değerlendirmişlerdir.<sup>50</sup>

Naklî deliller, Hz. Peygamber’in doğruluğuna dayanır. Peygamber’in doğruluğunu bilmeye bağlı olan her şey, kendisini bilmeye dayandığı sürece bunu naklî delil yoluyla ispatlamak

<sup>41</sup> Ebü’l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, İbn Rüşd, *Felsefe Din İlişkileri Faslu’l-makâl el-keşf an minhâci’l-edille* haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 90 (Dipnotta).

<sup>42</sup> İbn Hazm, *Merâtibü’l-icmâ’*, 14-15.

<sup>43</sup> Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 254.

<sup>44</sup> Câbirî, *Arap İslâm Kültürü*, 167.

<sup>45</sup> Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi* (Beyrut: Damla Yayınevi, 1985), 72

<sup>46</sup> Yavuz, “Delil”, 9/137.

<sup>47</sup> İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, 27.

<sup>48</sup> Topaloğlu, *Kelâm İlmi*, 72.

<sup>49</sup> İcmân delil kabul edilmesi ile ilgili olarak iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birinci görüşü savunanlara göre icmânın şeriatte delil oluşunun delili akıldır. Cüveynî bu kanaattedir. İkinci görüşü kabul edenlere göre ise icmânın delil oluşunun delili sem’idir. Cumhur da bu kanaattedir. Bk. İbn Kattân el-Fâsî, *İknâ’ fi mesâil’l-icmâ’*, thk, Hasan Fevzî es-Saîdî (Kahire: el-Furûku’l-hadîse, 1424/2004), 1/117.

<sup>50</sup> Kâdî Abdülcebbâr, b. Ahmed, *Şerhu’l-uşûli’l-hamse*, thk, Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü vehbe. 1416/1996), 88; Hüseyin el-Basri, *el-Mu’temed*, 2/909; Zerkeşî, *el-Bahru’l-muhit*, 1/36.

mümkün değildir. Aksi takdirde “devir” gerekir. Bunun dışında aklen gerçekleşmesi gerekmeyen bir nesnenin gerçekleştiğini gösteren her haber, sadece nakil yoluyla bilinebilir. Genel olarak âdetler, özel olarak da Kitap ve Sünnet bu kısma girer. Bu iki kısmın dışında kalan meselelerin hem akıl hem de nakil yoluyla delillendirilmesi mümkündür.<sup>51</sup> Bu bakımdan icmânın bir yönüyle nassa bir yönüyle de ictihada/istidlâle dayanıyor olması bağımsız olmasa bile çift yönlü, kuvvetli bir delil olduğunu göstermektedir. Öte yandan itikadî meselelerin kesin deliller ile temellendirilmesinin zorunluluğundan dolayı Kur’ân ve mütevâtir haberler kat’î naklî delillerden kabul edilirken, ictihadların birleşmesi sonucunda oluşan icmâlar, zannî naklî deliller kategorisinde yer almıştır.<sup>52</sup>

Ehl-i Sünnet bilginlerinden Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413) delilleri iki kısma ayırmış ve icmâyı “üzerinde ittifak edilen deliller” kısmında ele almıştır.<sup>53</sup> Bu bağlamda icmânın delil olarak kabulü bakımından görüş birliğinde olanların, kat’î veya zannî delil oluşu noktasında farklı düşündükleri anlaşılmaktadır. Usûlcüler bu meseleye iki farklı yaklaşım sergilemişlerdir.<sup>54</sup>

1) İcmâ, kat’î bir hüccettir. Usûlcülerin çoğu bu görüştedir. Ebü'l-Hüseyn Muhammed el-Basrî (ö. 436/1044) Hüseyin el-Basrî,<sup>55</sup> Cüveynî,<sup>56</sup> Ebû İshâk Cemâlüddîn eş-Şîrâzî,<sup>57</sup> (ö. 476/1083) Gazzâlî,<sup>58</sup> Ebû Nasr Tâcüddîn es-Sübkî,<sup>59</sup> (ö. 771/1370) ve daha birçok usûlcü bu görüşü benimsemiştir.<sup>60</sup> Bu görüşü paylaşılanlara göre Müslüman bilginler icmâ delilinin diğer delillerin önüne geçirilmesinde ittifak etmiştir. Bu da icmânın kat’î bir delil olduğunu gösterir.<sup>61</sup> Dolayısıyla icmâ, akaitte de geçerli bir delildir.

2) İcmâ zanni bir hüccettir. Bu nedenle akâid ve kelâm meselelerinin ispatlanmasında delil kabul edilemez. Râzî, Âmidî ve Ebû Saîd Abdullâh el-Beyzâvî (ö. 685/1286) bu görüşü paylaşan âlimlerdendir.<sup>62</sup> Bunlara göre Kur’ân ve Sünnet’te icmânın delil olmasını ispat için gösterilen nassların delaleti zannîdir. Bu konudaki âyet ve hadisler, delâleti zannî olunca, kaçınılmaz olarak icmâ da zannî delil sayılmaktadır. Dolayısıyla kat’î olması gereken akâid ve kelâmın zannî bir delil ile temellendirilmesi doğru olmaz.<sup>63</sup>

Ehl-i Sünnet bilginlerinden bazıları daha ayrıntıya giderek sarih icmâyı kat’î delil, sükûtî icmâyı ise zannî delil kabul etmiş ve buna göre farklı hükümler vermişlerdir. Hanefi ulemâsı ic-

<sup>51</sup> Râzî, *Muḥassal* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 51.

<sup>52</sup> Şevkânî, *İrşâd*, 1/375.

<sup>53</sup> Cürçânî, *Ta'rifât*, 172.

<sup>54</sup> Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/443.

<sup>55</sup> Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2/458.

<sup>56</sup> Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/679.

<sup>57</sup> Ebû İshak İbrahim, *Şîrâzî Şerḥu'l-Lüm'a*, thk, Abdülmecid Türkî (Beyrut: Dârü'l-garbî'l-İslâmî, 1408/1988), 2/665.

<sup>58</sup> Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 1/257.

<sup>59</sup> Sübkî, *Cem'u'l-cevâmi'*, 78.

<sup>60</sup> Şevkânî, *İrşâd*, 1/374; Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/443.

<sup>61</sup> Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/443.

<sup>62</sup> Şevkânî, *İrşâd*, 1/375.

<sup>63</sup> Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/443.

mâyı derecelendirerek her derecenin farklı hükmünden bahsetmişlerdir. Buna göre sahabe icmâsı, kitap ve mütevâtir haber gibi olup, her konuda kat'î hüccettir. Sahabeden sonrakilerin icmâsı meşhur hadisler gibidir. Öncesinde ihtilaf varken sonra gerçekleşen icmâ ise haber-i vahit konumundadır.<sup>64</sup>

Görüldüğü gibi temelde usûlcüler bu konuda iki farklı görüş ortaya koymuşlardır. Çoğunluk icmânın kat'î delil olduğunu söyleyerek itikâdî ve amelî bütün konularda delil olduğunu ileri sürerken, diğer bir kısmı ise icmâyı zannî deliller kategorisine dâhil ederek itikâdî meselelerin ispatlanmasında delil olamayacağı hükmüne varmışlardır.

İcmânın akli meselelerde delil olarak kullanılması bazı meselelerle sınırlı tutulmuştur. Bu bağlamda akli meseleleri iki kısımda değerlendirmek mümkündür.

1) Bilginin öncelikli olduğu, yani bilinmesi dine değil de bilgiye dayanan meseleler. Bu konularda icmâ delil olmaz. Ayrıca sırf akli konularda icmânın gerçekleşmesi çok zordur. Gerçekleşse bile bu onu kat'î delil seviyesine yükseltmez. Bu tür icmânların dayanağı şer'î değildir. Şer'î delil ile sabit olan icmâ, kat'îdir. İcmân nakli delil olmasından dolayı ilmin öncelendiği bir meselede bir fonksiyonu olmaz.

2) Bilginin öncelikli olmadığı, dinin görüş bildirmesinden sonra aklın nazar ve ictihadına alan bıraktığı meseleler. Bu konularda icmâ delil olarak kullanılabilir. Rü'yetullahın caiz oluşu, mü'minlerin bağışlanması gibi dinin bildirdiği ve ahiret hayatıyla alakalı meselelerde şer'î bir delil olduğu için geçerli olur.<sup>65</sup>

#### 4.1. Mâtürîdîlikte İcmâ

İcmâ konusunda Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) "*Te'vilâtü'l-Kur'ân*" isimli tefsirinde<sup>66</sup> ve onun usûl ile ilgili eserinden doğrudan istifade ettiği anlaşılan Alâüddîn es-Semerkandî'nin (ö. 539/1144) *Mizân*'ında Mâtürîdî mezhebinin görüşüne ulaşmak mümkündür. Mâtürîdî, icmâ deliline büyük önem atfetmektedir. Ona göre âlimlerin ictihadına dayanan icmâ tevâtür derecesindedir. İcmâyı, "Delillerden hüküm çıkarmadaki kabiliyetleri ve dindarlıklarıyla tanınan fakihlerin bir konuda emir veya yasak bulunduğu birleşmeleri"<sup>67</sup> şeklinde anlayan Mâtürîdî, farklı yetenek ve arzulara sahip olmalarından dolayı âlimlerin ayrı ayrı yaptıkları ictihadlarında yanılmaları mümkünken; bütününün aynı görüş üzerinde fikir birliğine varmalarını Allah'ın Müslümanlara bir lütfü olarak kabul eder. Bu açıdan icmâ, mütevâtir haber ve rasulün haberi gibidir.<sup>68</sup> Mâtürîdî, ümmetin icmâsını mütevâtir habere benzetmektedir. Mütevâtir haberde tek tek her bir ferdin yalan söyleme ihtimalinin bulunmasına karşın tamamının aynı yalan

<sup>64</sup> Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/443.

<sup>65</sup> Şîrâzî, *Şerḥu'l-Lüm'a*, 2/687-688; Şemsüddin Muhammed b. Yusuf el-Cezzerî, *Şerḥu Minḥaci'l-vuṣûl ilâ 'ilmi'l-uṣûl*, thk, Şaban Muhammed İsmail (Kahire: Dârü'l-kütübi'l-vesaiki'l-ilmiyye, 1423/1993), 2/87.

<sup>66</sup> Şükrü Özen, "Mâtürîdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/160.

<sup>67</sup> Özen, "Mâtürîdî", 28/162.

<sup>68</sup> Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevḥîd* haz. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruçî (Ankara: İSAM Yayınları, 2005), 12.

üzerinde ittifakının imkânsız olması gibi bireysel icthadlarda hata bulunabileceğini ama müctehitlerin tamamının aynı görüş üzerinde ittifakının hata ihtimalini ortadan kaldıracığını ifade etmektedir.<sup>69</sup>

Mâtürîdî, Nisa sûresinin 59. âyetini tefsir ederken bir olay hakkındaki hükmün sırasıyla Allah'ın kitabı, Rasulün sünneti ve Müslümanların icmâsında aranması gerektiğini söyleyerek icmâyî Kitap ve Sünnet'ten sonra üçüncü sıraya konumlandırmaktadır. Aynı âyetten istidlal yapan Mâtürîdî, icmânın oluştuğu durumlarda Kitap ve Sünnet'e gitmeye gerek olmadığını ifade eder.<sup>70</sup> Âyette geçen "ulu'l-emr" tabiri üzerinde de duran Mâtürîdî, bunların dini meselelerde görüşleri alınan kimseler olduğunu söyler. Buradan anlıyoruz ki Mâtürîdî, âyette geçen "ulu'l-emr" tabirini müctehidler olarak anlamaktadır. O bu görüşünü "Kendilerine güvenlik (barış) veya korku (savaş) ile ilgili bir haber geldiğinde onu yayarlar. Hâlbuki onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi" (Nisa 4/83) âyeti ile destekler. Mâtürîdî'ye göre âyette (4/83) müctehidlerin icmâ ettiklerinde isabet edeceklerine dair delil vardır.<sup>71</sup> Zira bu kimseler ilim sahibi ve istinbat gücüne sahip olan kimselerdir. İcmâ ettiklerinde doğru hüküm vereceklerine ilim şahitlik eder. Öte yandan Mâtürîdî'ye göre Bakara sûresinin 143. âyeti ile Âl-i İmran sûresinin 110. âyetlerinde geçen "ümme" tabiri ile ulemâ kastedilmektedir.<sup>72</sup>

Mâtürîdî, yukarıda geçen söz konusu âyetin (4/59) icmâya delil olduğunu ifade ederken özetle şöyle bir akıl yürütmede bulunur: "Araplar ilah olarak bilinen varlığın aynı zamanda itaat edilmesi gereken bir varlık olduğunu bilirlerdi. Onlar ibadet edilen her varlığı ilah olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla onlardan ilahı bilen her birisi onun ma'bud olduğunu da bildirdi. Sonra onlar, bilirlerdi ki üzerinde gücü ve nimeti olana da şükretmek ve itaat gerekir. Yine Allah'ın elçisini tanıyan kimse, resule itaat etmenin Allah'a itaat etmek olduğunu da anlardı. Hâlbuki Allah'a ve elçisine itaat etmenin gerekliliğini bilen bir kimse ulu'l-emre itaat etmenin gerekli olduğunu akıl yürütme ve düşünce sonucunda değil ancak Allah'ın emretmesi sonucunda bilebilir".<sup>73</sup> Böylece Mâtürîdî, buradan hareketle âyetin icmâ için hüccet olduğu sonucunu çıkarır. Ayrıca ona göre bu ümmetin diğer ümmetlere şahit kılınmasının (2/143) öte yandan insanlara iyiliği emredip onları kötülükten nehyetmesinin (3/110) ulemânın tasarrufuna verildiğini, dolayısıyla onların bir hükmü emretme veya yasaklama hususunda icmâ etmelerinin Allah katında onların doğru karar verdiklerinin bir kanıtıdır.<sup>74</sup> Mâtürîdî, "Sizi orta bir ümmet yaptık" (2/143) âyetini tefsir ederken adaletin, şahitliğin kabulü ve hak edilmesi için gerekli bir vasıf olduğundan hareketle "vasat" kelimesine adalet anlamı vermiştir. Buradan hareketle o, icmânın hüccet olduğuna istid-

<sup>69</sup> Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 14-15.

<sup>70</sup> Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/299.

<sup>71</sup> Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/299.

<sup>72</sup> Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/299.

<sup>73</sup> Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/298.

<sup>74</sup> Mâtürîdî, *Te'vilât*, 3/299.

lâl etmiştir. Zira Allah bu ümmeti adaletle nitelendirmiştir. Bir şeyin hükmü üzerinde görüş birliğine varıp şahitlik ettiklerinde bunun kabulü gerekir. Çünkü bu şahitlik onlara Allah tarafından verilmiştir.<sup>75</sup>

Semerkandî ise Müslümanların üzerinde ittifak ettiği hususların dini emirler olduğunu ifade eder. Ona göre ittifak edilen dini meseleler, ister şer'î isterse aklî temelli olsun icmâ olursursa, o icmâ hüccet olur. Ancak aklî meselelerde icmânın gerçekleşebilmesi için kesin bilginin oluşması şarttır. Örneğin ma'rifetullah, peygamberliğin bilinmesi, mucizenin doğruluğu, ilim, hikmet ve Allah'ın adaleti hakkında ki bilginin kesin olması şarttır. Gerçek bilgiye dayalı olarak Allah'ı sıfatlarıyla birlikte bildiklerinde, peygamberliği ve mu'cizenin doğruluğunu bilip sonra bu görüşleri üzerinde icmâ ettiklerinde bu icmâ bilgi kaynağı ve kat'î bir icmâ olmuş olur. Keza rü'yettullah, efalü'l-ibad konusunda da kesin bilgiye dayalı olarak icmânın gerçekleşmesi mümkündür.<sup>76</sup> İcmâ, mutlaka kat'î delile dayanmalıdır. Kat'î delil ise Kitap, mütevâtir haber, kendisinde şüphe olmayan âhâd haber, kıyas ve benzerleridir. İlham, taklid, meyil gibi hususlar, icmânın dayanağı olamazlar.<sup>77</sup>

Sadru's-Şerîa'ya (ö. 750/1349) göre salt aklî konularda icmânın gerçekleşmesi meselesi tartışmalıdır. Zira aklî bilgiler yakînî bilgilerdir. Bu nedenle icmâyâ ihtiyaç duyulmaz. Bu konuda Cüveynî de Sadru's-Şerîa ile aynı düşünür. Saduddîn et-Teftâzânî (ö. 792/1390), kıyametin şartları gibi geleceğe ait olan konularda icmâ olamayacağına dair görüşlere itiraz eder. Ona göre geleceğe ait haberleri Hz. Peygamber açıkça ifade etmemiş olabilir. Ancak müctehidlerin ictihadlarıyla bunların hükümlerini nasslardan istinbat etmeleri mümkündür. Bu hükümler üzerinde icmâ oluştuğunda bu icmâ kat'î bilgi olur.<sup>78</sup>

Bazı Hanefiler, kıyamet alametleri, ahiret ahvali gibi geleceğe ait meselelerin gayba ait konular olduğunu ileri sürerek icmâ delili ile istidlâl edilemeyeceğini, zira gayb âleminin nakli deliller ile sınırlı olduğunu re'y ve ictihad ile bilinmeyeceğini söylemişlerdir.<sup>79</sup> Ne var ki bu görüşte olanlar, icmânın bir yönüyle ictihada diğer yönüyle de nasslara dayandığı gerçeğini gözden kaçırmış gibi gözükmektedirler. Bir başka deyişle icmâ bir yönüyle naklî bir yönüyle de aklî delili barındırır. Bazen icmâ, var olan nasslar ve hükümler üzerinde de gerçekleşebilir. Bu bakımdan icmânın gayba ait konularda delil olamayacağı bağlamında bazı Hanefilerin ileri sürmüş oldukları gerekçeler tutarlı görünmemektedir.

#### 4.2. Eş'arîlikte İcmâ

Eş'arîlerin icmâ anlayışı, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/936) fikirleri ekseninde şekillenmiştir. Eş'arî'den sonra mezhep içerisinde kelâmi icmâ anlayışı farklı merhalelerden geçmiş ve evrilmiştir. Ancak Eş'arî, Bâkılânî, Ebü'l-Muzaffer es-Sem'ânî (ö. 489/1096) ve diğer Eş'arî âlimlerinden hiç birisi icmânın İslâm hukukunda ve akâidde hüccet oluşuna karşı çıkmamıştır.<sup>80</sup>

<sup>75</sup> Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/260-261.

<sup>76</sup> Semerkandî, *Mizân*, 2/791.

<sup>77</sup> Semerkandî, *Mizân*, 2/775.

<sup>78</sup> Emîr Pâdişâh, *Şerhu kitâbi't-tahrîr*, 3/263.

<sup>79</sup> Bihârî, *Fevâtilhu'r-Rahamât*, 2/296; Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥît*, 4/521; Emîr Pâdişâh, *Şerhu kitâbi't-tahrîr*, 3/263.

<sup>80</sup> Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥît*, 4/521.



Onların icmânın hucciyeti noktasında görüş birliği içerisinde olduklarını söyleyebiliriz. Bu nedenle Eş'arî âlimleri, usûl ve kelâm eserlerinde icmânın hucciyetine itiraz edenlere karşı cevap vermeye çalışmışlardır.<sup>81</sup>

İcmâ deliline özellikle vurgu yaparak ümmetin hata üzerinde birleşmeyeceğini belirten Eş'arî,<sup>82</sup> usûl ve furû' ayırımına gitmeksizin şer'i ve aklî bütün meselelerde delil olarak kullanmıştır. O, hadiselerin hükümlerinin bilgisine ulaşabilmenin yolunun dört kaynak olduğunu ifade ettikten sonra bunları Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas şeklinde sıralamıştır.<sup>83</sup> Eş'arî'nin icmâ konusunda tam olarak şunları söylemektedir: "İhtilaf ettiğimiz meselelerde rabbimiz tebareke ve teâla'nın kitabına, peygamberimizin sünnetine, Müslümanların icmâsına ve o (icmâ) manada olana dayanıyoruz. Ne Allah'ın dininde Allah'ın izin vermediği bir bid'atı icat ediyoruz ne de Allah hakkında bilmediklerimizi söylüyoruz."<sup>84</sup>

Eş'arî, icmâ delilini usûl, furû' ve aklî meselelerde hiçbir ayırım yapmaksızın kullanmaktadır. "Âlemin hudûsu"<sup>85</sup>, "Muhalefetün li'l-havâdis"<sup>86</sup>, "Allah'ın sıfatları"<sup>87</sup>, "Peygamberin doğru sözlü olması"<sup>88</sup> gibi birçok kelâmî konunun ispatlanmasında icmâ delilini kullanmıştır. Eş'arî, muhtemelen icmâ ilkesi ile ümmetin vahdetinin birbiriyle bağlantılı olduğunu düşünmüş ve Ehl-i Sünnet'in akâid meselelerinde üzerinde birleştiği esasları tespit etmek istemiştir. Böylece Eş'arî, Müslümanların temel inanç esaslarında bölünme ve tefrikadan uzak kalmalarını sağlayacak unsuru icmâ ilkesi olarak tespit etmiştir. Kaderiyeciler sadedinde söylemiş olduğu şu sözlerden bu net olarak anlaşılabilir: "Kaderiyye, hayrı Allah'ın yarattığını, şerri de Şeytan'ın yarattığını iddia etmiştir. Yine onlar; Allah'ın istediğinin olduğu istemediğinin de gerçekleşmediği esasları üzerinde icmâ eden Müslümanların aksine, istediğinin olmadığını, istemediğinin de gerçekleştiğini iddia etmiştir."<sup>89</sup>

Eş'arî'ye göre ümmetin icmâsının kaynağı ister tevkîfî olsun ister ictihadî olsun her asırda o asrın sonuna kadar hüccettir.<sup>90</sup> Eş'arî icmâ delilini, "İcmâ-ı âmme" ve "İcmâ-ı hâssa" şeklinde iki kısma ayırır. İcmâ-ı âmme, farz olan temel ibadetler üzerinde meydana gelir. Bu icmâ, avam ve havasın tamamının katılımıyla gerçekleşir. Namaz ve rekât sayıları, nelerden zekât verileceği gibi umumi farzlar böyledir. Bir de havasın icmâsı vardır ki halk tabakası onların görüşlerine tâbi olur. Bu da müctehitlerin yapması gereken icmâdır.<sup>91</sup> Eş'arî, rü'yetullah, büyük günah sahiplerine şefaât gibi konular üzerindeki icmâyı, sükûti icmâ olarak değerlendirir. Çünkü bu meseleler bazı seçkinlerce yayılmış sonra diğer bir kısma da ulaşmış olmasına rağmen sessiz kalmışlar, böylece

<sup>81</sup> Bk. Bağdâdî, *Uşûlü'd-din*, 17-20; Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/675-682.

<sup>82</sup> Eş'arî, *el-Lüm'a*, 124, 133, 134.

<sup>83</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, 190.

<sup>84</sup> Eş'arî, *el-İbâne an uşûlü'd-diyâne*, thk, Beşir Muhammed Uyun (Riyad: Mektebetü'l-müeyyed, 1413/1993), 51.

<sup>85</sup> Eş'arî, *Risâle*, 209.

<sup>86</sup> Eş'arî, *Risâle*, 216.

<sup>87</sup> Eş'arî, *Risâle*, 213.

<sup>88</sup> Eş'arî, *Risâle*, 271.

<sup>89</sup> Eş'arî, *İbane an uşûlü'd-diyane*, 39.

<sup>90</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, 193.

<sup>91</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, 193.

zımnen onaylamışlardır. Bu da onların icmâya katılımı olarak algılanmıştır.<sup>92</sup> Eş'arî'ye göre bir konuda icmâ gerçekleştikten sonra bir sonraki asırda gelenlerin o icmâya muhalif olması haramdır. Meydana gelen icmâ, sonraki asırda gelenler için hüccettir. Muhalefet etmek haramdır.<sup>93</sup> Diğer taraftan iki farklı görüş üzerinde anlaşmazlığa düşmüşlerse, sonraki kuşağın üçüncü bir görüş ortaya atmaları haramdır. İşte bu kural nedeniyle Mu'tezile'nin "El-Menziletü beyne'l-menziletyn" esası reddedilmiştir. Çünkü önceki kuşak, büyük günah sahipleri hakkında iki farklı hüküm kabul etmiştir. Mu'tezile bu teziyle her iki görüşü de inkâr etmiş ve yeni bir görüş ihdas etmiştir. Bir başka ifadeyle önceki neslin icmâsına muhalefet etmiştir.<sup>94</sup> Eş'arî, münafığın kâfir olduğuna dair hükmünü de icmâ ile delillendirir. Zira ümmet, bir kimsenin hem mümin hem de kâfir olmayacağı konusunda icmâ etmiştir.<sup>95</sup>

Bilindiği gibi Eş'arîlerde bilgi nazariyesi ilk defa Bâkılânî tarafından ele alınmış, sonra Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 429/1037) ve Cüveynî eserlerinde bu konuyu incelemiştir.<sup>96</sup> Bakillânî'nin icmâ hakkındaki görüşleriyle ilgili yapılan nakiller farklı olduğundan onun kesin bir fikrini öğrenmemiz zor görünmektedir. Bağdâdî'nin yaptığı nakillere göre, Eş'arî'nin icmânın bütün şer'î ve akfî meselelerde hüccet olduğuna ilişkin görüşlerini Bâkılânî de onaylamaktadır.<sup>97</sup>

Cüveynî ile birlikte Eş'arîlerde icmânın kelâmî meselelerde delil oluşu ile ilgili olarak farklı anlayışlar ortaya çıkmıştır. Bu dönemden itibaren icmânın salt akıl ile ispatlanabilecek meseleler için delil olamayacağı görüşü hâkim olmuştur. Bunun gerekçesi icmânın dayanağının akfî bilgiler olmasıdır. Rasyonel bilgilerin kat'î bilgi olduğunu dolayısıyla dışardan herhangi bir desteğe ihtiyacı olmadığını söyleyerek icmâ delilinin bu noktada işlevsiz olduğunu söylemişlerdir.<sup>98</sup> Cüveynî bunu biraz daha açarak icmânın hüccet ve delil olacağı yerin semiyat bahisleri olduğunu akliyyât bahislerinin kat'î olmasından dolayı başka bir delile ve desteğe ihtiyacı olmadığını belirtir.<sup>99</sup> Cüveynî'nin bu görüşü Bağdâdî ve İsfahanî tarafından da benimsenmiştir. İsfahanî bunu şöyle izah eder: "İcmâ kelâm ilminde bilgi ifade ettiği için değil, hasmı ilzam etmek ve susturmak amacıyla kullanılır."<sup>100</sup> Bu anlayışta bir çelişkinin olduğu hemen göze çarpmaktadır. Zira icmânın kat'î delil olduğu söylenip ispatlanmaya çalışılırken, kelâmî meselelerde bilgi kaynağı olmadığı, zannî bilgi verdiği ileri sürülerek delil olamayacağı, olsa olsa destekleyici bir delil olacağı da ifade edilmektedir. Örneğin Cüveynî, icmânın kat'î bir delil oluşunu iki şekilde ispatlamaya çalışır. Birincisine göre bir asrın çeşitli bölgelere dağılmış olan âlimlerinin zannî bir hüküm üzerinde itti-

<sup>92</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, 193-194.

<sup>93</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, 194.

<sup>94</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, 194.

<sup>95</sup> İbn Fûrek, *Mücerred*, 194.

<sup>96</sup> Mehmet Dağ, "Eş'arî Kelâmında Bilgi Problemi", *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi* 4 (1980): 98.

<sup>97</sup> Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/522.

<sup>98</sup> Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/717; Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/522; Biḥârî, *Fevâtiḥu'r-raḥamât* 2/296; Osman b. Ali Hasan, *Menhecü'l-istidlâli alâ mesâ'ili'l-'tikâdi inde ehl-i's-sünneti ve'l-cemâ'a* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 1/151.

<sup>99</sup> Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/717.

<sup>100</sup> Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 4/522.

fak etmeleri tesadüf değildir. Onların ittifaklarını salt aynı inanca mensup olmaları ve aynı metodu uygulamış olmalarıyla izah etmek de yanlış olur. Aklî yöntemler uyarınca da akıl sahiplerinin kesin bir şey üzerinde görüş birliğine varmaları mümkün değildir. Anlıyoruz ki onlar bu görüşlerini kendilerince sem'î bir delile dayandırmışlardır. İkinci olarak, önceki ve sonraki ümmetlerin, âlimlerin ittifakına karşı çıkanları ayıpladığını ve bu konuda da icmâ ettiklerini dolayısıyla akıl sahiplerinin zannî bir hüküm üzerinde icmâ etmiş olmalarının o hükmü zannîlikten çıkarıp kat'î bir hüküm haline dönüştürür.<sup>101</sup> Kanaatimizce Cüveynî, bir taraftan icmânın nassa dayanması itibarıyla kat'î delil olduğunu savunurken, buna ilaveten âlimlerin ictihadlarının bir görüş üzerinde birleşmesinin icmâyî kat'î delil haline dönüştürdüğünü ispatlamaya çalışmaktadır. Ancak kelâmî meselelere gelince de icmâyî kat'î delil olarak görmemektedir. Bu açık bir çelişki gibi durmaktadır.

Eş'arî mezhebi içerisinde itikadî meselelerde icmânın delil oluşu bağlamında üçüncü bir anlayış daha gelişmiştir. Buna göre icmânın delil olmasına itiraz edilmemekle birlikte icmânın delil olabileceği kelâmî meseleler ile icmânın delil olamayacağı kelâmî meseleleri birbirinden ayırmışlardır. Buna göre yaratıcının ispatı, ma'rifetullah, nübüvvetin ispatı gibi kelâmî konular icmâ ile ispatlanamaz.<sup>102</sup> Şîrâzî<sup>103</sup>, Râzî<sup>104</sup>, Amidî<sup>105</sup>, Bedruddîn ez-Zerkeşî<sup>106</sup> (ö. 794/1392) ve Sübkî<sup>107</sup> bu görüşü benimsemiş olan âlimlerdendir. Beyzâvî'ye göre âlemin hâdis oluşu, yaratıcının birliği gibi üzerinde kesin bilgi meydana gelmiş olan kelâmî mevzularda icmânın delil olması mümkündür. Ancak yaratıcının varlığını (ispat-ı sani) ispatlama hususunda icmâ delil olmaz.<sup>108</sup> Zerkeşî, devir gerektireceği endişesiyle icmâ yapılabilecek konular ile icmâ yapılması uygun olmayan konular şeklinde bir ayırma gitmiştir.<sup>109</sup>

### SONUÇ

Ehl-i Sünnet usûl bilginlerine göre icmâ, akâid ve kelâm ilminde müstakil bir delil sayılmamıştır. Ancak icmâ bir yanı naklî diğer yanı aklî delillere istinâd eden ve gücünü her iki kaynaktan alan kuvvetli bir delil olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Mâtürîdî ve Eş'arîler, icmâ delilini kat'î bilgi kabul ederek usûl ve furû' ayırımına gitmeksizin bütün dini meselelerin ispatında kullanmışlardır. Salt aklî meselelerde icmânın delil oluşunu ise devir gerektireceği düşüncesiyle reddetmişlerdir.

Ehl-i Sünnet âlimleri, icmâlar arasında derecelendirme yapma gereği duymuşlardır. İcmâyî konusu itibarıyla tasnif ederek fer'i meseleler üzerinde oluşan icmâları ictihatların devreye

<sup>101</sup> Cüveynî, *el-Bürhân*, 1/679-682.

<sup>102</sup> Osman b. Ali Hasan, *Menhecü'l-istidlâl*, 1/151.

<sup>103</sup> Ebû İshak İbrahim eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüm'a*, thk, Abdülmecîd Türki (Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1408/1988), 2/687-688; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhtât*, 4/522.

<sup>104</sup> Râzî, *el-Maḥsûl*, 4/205.

<sup>105</sup> Âmidî, *el-İḥkâm*, 1/179; Gâyetü'l-merâm, 315.

<sup>106</sup> Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhtât*, 4/521.

<sup>107</sup> İbn es-Sübkî, *el-İbhacü fi şerhi'l-minhâc*, thk, Şaban Muhammed İsmail (Kahire: Mektebetü'l-külliyeti'l-ehriyye, 1401/1981), 2/411.

<sup>108</sup> Abdullâh b. Ömer el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-uşûl* (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2006), 85.

<sup>109</sup> Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhtât*, 4/521-522.

girmesi nedeniyle zannî bilgi kapsamında değerlendirmişlerdir. Bu tür icmâlar zannî bilgi verdiğinden muhalif davrananlar Ehl-i bid'at olarak değerlendirilmiş ve icmâya katılımları doğru bulunmamıştır. Zira bu kimseler, orta ümmet çizgisinden sapmışlar ve müctehit olabilmenin şartlarından birisi olan âdil olma vasfını yitirmişlerdir. Dayanağı delâleti ve sübûtî kat'î olan icmâlar ise ictihadın konusu olmadığından diğerinden ayrı tutularak muhalefeti küfür kabul edilmiştir.

Kelâm tarihinde Ehl-i Sünnet ekolleri arasında tasdikî icmâların yanında bazı fer'î meseleler üzerinde istidlâlî icmâların da gerçekleştiği görülmektedir. Akâid risâlelerinde birçok kelâmî mesele icmâ delili ile de desteklenmiştir. Bu durum akaitte ittifakı kolaylaştırdığı gibi Müslümanlar arasındaki ihtilaf kapılarının kapanmasında da önemli rol oynamıştır.

Akâid ve Kelâm eserlerindeki icmâ iddialarının birçoğu mezhep içi icmâlardır. Ehl-i Sünnet dışındaki mezhepler dışarıda tutulmuştur. Bu tavır, her şeyden önce mezhep içerisindeki bütünlüğü sağlamaya yönelik olup, Ehl-i Sünnet itikadını koruma altına alma çabasıdır. Başka bir deyişle bu, dini bir dışlama değil, mezhepsel bir dışlamadır.

İcmâyı bir delil olarak kabul eden bazı akademisyenlerin icmâya işlerlik kazandırmak amacıyla savdukları, müctehitlerin bedenen bir araya getirilerek bazı meselelerin icmâ ile karara bağlanması gerektiğine dair görüşlerin uygulanabilmesi zordur. İcmânın ruhuna da aykırıdır. İcmâ delilinin sadece bir yöntem olabileceği şeklindeki iddialar da doğru değildir. Zira icmâ bir karar alma mekanizması değil, ictihadların birleşmesi sonucunda kuvvet kazanmasıdır. Bu ise kendiliğinden/doğal seyrinde gerçekleşen bir durumdur. Bu yönüyle icmâ geçmişte gerçekleşmiş olan ittifakları bizlere yansıtır. Kanaatimiz odur ki herhangi bir müdahale olmaksızın kendiliğinden müctehitler arasında geçmişte meydana gelen icmâlar, yine oluşabilir.

Usûlcüler icmânın naklî delil oluşunda görüş birliği içindedirler. Ehl-i Sünnet kelâmcıları icmâ delilini kelâmî bahislerde destekleyici bir delil olarak kullanma bakımından ortak görüştedirler. Bu ittifak nedeniyle icmâya yönelik saldırılar özü itibarıyla İslâm'a yönelik saldırılar olarak değerlendirilmiş ve icmâya muhalefet etmeye cüret edenler kınanmıştır.

#### KAYNAKÇA

- Abdullah b. Ahmed b. Kudâme, el-Makdîsî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fi usûli'l-fıkḥ 'alâ mezhebi'l-imâm Ahmed*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1430/2009.
- Abdullâh b. Ömer, el-Beyzâvî. *Minhâcü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Abdülbâki, Muhammed Fuâd. *Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1411/1991.
- Abdürrâzık, Ali. *el-İcmâ' fi ş-şer'i'ati'l-İslâmiyye*. Dârü'l-Fikri'l-Arabî, ts.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Aliyyü'l-Kâri. *Minahu'r-ravzi'l-ezherî fi şerhi'l-fikhi'l-ekber*. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn. *el-İhkâm fi usûli'l-aḥkâm*. thk. İbrahim el-Acûz. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Âmidî, Ebü'l-Hasen Seyfüddîn. *Gâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-keḷâm*. thk. Ahmed Ferid el-Mezidî. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.
- Apaydın, H. Yunus. "Zan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. Trc. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir. *Uşûlü'd-dîn*. İstanbul: Matbaatü'd-Devle, 1346/1928.
- Bâhüseyin, Yakub b. Abdülvahhab. *el-İcmâ'*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1429/2008.

- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbü't-Temhîd*. Tas: Richard Yusuf Mekârîsî el-Yesui. Beyrut: Mek-tebetü's-Şarkıyye, 1957.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbü Temhîdi'l-evâili ve telhîşi delâil*. thk. Şeyh İmâdüddin. Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sikâfiyye, 1407/1987.
- Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. *Kitâbü't-Temhîd*, Tsh. Richard Yusuf Mekarisi el-Yesui. Beyrut: Mek-tebetü's-Şarkıyye, 1957.
- Bezvâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vîl*. 2. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1429/2008.
- Bihârî, Muhibullâh b. Abdüşşekûr, *Fevâtihü'r-rahâmât bi şerhi müsellemi's-sebât*, thk. Abdullah Mahmud Mu-hammed Ömer. 2. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed. *Keşfü'l-esrâr*. 3. Cilt. Beyrut. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *Saḥîhu'l-Buhârî*. İstanbul. Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Cabirî, Muhammed Âbid. *Arap İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*. Trc. Burhan Köroğlu. Hasan Hacak. Ekrem Demirli. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî. "*el-Fuṣûl fi'l-uşûl*". thk. Uceyl Casim en-Neşmî. Küveyt: Vüzâratü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslamiyyeti'l-İdareti'l-Âmmeti li'l-İftâi ve'l-Buhusi's-Şer'iyye, 1414/1994.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Abdurrah-man el-Maraşlı. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1428/2007.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Şerḥu'l-Mevâkıf*. thk. Abdurrahman, Umeyra. Beyrut: Dârü'l-Ciyl, 1417/1997.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *el-Bürhân fi uşûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm ed-Deyb, Kahire: Dârü'l-Ensâr, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî. *Kitâbü't-telhîş fi uşûli'l-fikh*. thk. Abdullah Cevlem en-Nîbâli, Şebbir Ahmed el-Ömeri. Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslamiyye, 1417-1996.
- Çelebî, Muhammed Mustafa. *Uşûli'l-fikhi'l-İslâmî*. Beyrut: Dârü'l-Câmiyye, ts.
- Dağ, Mehmet. "Eş'arî Kelâmında Bilgi Problemi". *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*. 4 (1980): 97-114.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer b. Ahmed. *Rü'yetullah*. thk. Mebrûk İsmail Mebrûk. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.
- Devvânî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed es-Siddîkî. *Celâl*, Dersâadet: 1316.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "İcmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 417-431. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dugaym, Semîh, *Mevsû'atü mustalâhâtü 'ilm-i'l-keâmî'l-İslâmî*, Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1998.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Mezhepler Tarihi*. Trc. Sıbgatullah Kaya. Ankara: Yeni Şafak Yayınları, ts.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Uşûlü'l-Fikh*. Dârü'l-Fikri'l-Arabi, ts.
- Emîr Pâdişâh, Muhammed. *Teysîrû't-tahrîr şerḥu kitâbi't-tahrîr*. Mekke: Dârü'l-Baz, ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *el-İbâne an uşûlü'd-diyane*. thk. Beşir Muhammed Uyun. Riyad: Mektebetü'l-Müeyyed, 1413/1993.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Kitâbü'l-Lüm'a fi'r-reddi 'alâ ehlî'z-zey'i ve'l-bid'a*. Tsh. Hamûde Garâbe. Mısır: Matbaatü Mısıriyye, 1955.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail. *Risâletün ilâ ehl-i's-sağr*. thk. Abdullah Şakir Muhammed el-Cüneydî. Medine: Mektebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, 2002/1422.
- Fergal, Yahya Hâşim Hasan. *El-Üsûsü'l-menheciyye li binâi'l-akideti'l-İslâmiyye*. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabi, 1978.
- Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Misbâhu'l-münîr*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1424/2003.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-İktisâdü fi'l-i'tikâd*, Kahire: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbi el-Halebî, 1385/1966.
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Ahmed. *el-Mustaşfâ: İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Me-todolojisi*. Trc. Yunus Apaydın. Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Gölcük, Şerafettin – Toprak Süleyman. *Kelâm*. Konya: Tekin Kitabevi, 1996.

## 1318 | Erkan Bulut. *Ijmā in Ahl al-Sunnah Kalām*

- Hayyât, Ebû'l-Hüseyn. *Kitâbü'l-intisâr ve'r-reddü 'alâ ibni'r-Ravendi el-mülhid*. thk. H. S. Nyberc. Beyrut: Ev-raku's-şarkıyye, 1413/1993.
- Hüseyn el-Basrî. *Kitâbü'l-mu'temed fi uşûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hamidullah Dimeşk: Mahedü'l-ilmî el-Fransî li'd-Dirâsati'l-Arabiyyeti, 1384/1964.
- İbn es-Sübkî, Tâceddin Abdülvehhâb. *el-İbhâcü min şerhi'l-minhâc 'alâ minhâci'l-vuşûl ilâ 'ilmi'l-uşûl*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- İbn Fâris, Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed. *Mu'cemü mekâyisi'l-lügâ*. Kahire: Dârü'l-hadis, 1429/2008.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerredü makâlâti's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdür-rahim es-Sâyih. Kahire: Mektebetü's-Seğâfeti'd-Diniyye, 1425/2005.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed b. Saîd. *en-Nebzü fi uşûli'l-fikh*. thk. Ahmed Hicazi es-Sekkâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1401/1981.
- İbn Hazm, Alî b. Ahmed b. Saîd. *Merâtibü'l-icmâ'* (İbn Teymiyye'nin "Nakdü merâtibi'l-icmâ'" ile birlikte). Beyrut: Dârü'l-Afâki'l-Cedide, 1402/1982.
- İbn Kattân, el-Fâsî. *İknâ' fi mesâli'l-icmâ'*. 1. Cilt. thk. Hasan Fevzî es-Saîdî. Kahire: el-Furûku'l-hadîsetü li tabakâti ve'n-neşr, 1424/2004.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kâzvînî. *Sünenü İbn Mâce*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992. I-II.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab* 8 cilt. Beyrut: Dârü's-Sâdır, ts.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'Arab* 10 cilt. Beyrut: Dârü's-Sâdır, ts.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed. *Felsefe Din İlişkileri Faşlu'l-makâl el-keşfan minhâci'l-edille*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- İbn Sübkî, Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm. *el-İbhâc fi şerhi'l-minhâc*. thk. Şaban Muhammed İsmail. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, 1401/1981.
- İrfan, Abdülhamid. "Eş'arî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 444-447. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- İsfahânî, Râgîb. *el-Müfredât fi gâribi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 2005.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelâm*. Haz: Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları. 1981.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Fazlû'l-i'tizal ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuad Seyyid. Tunus: Dârü't-Tunisiyye, 1393/1974.
- Kâdî Abdülcebbâr. *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerqândî. *Kitâbü'l-Tevhîd* haz. Bekir Topaloğlu- Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2005.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerqândî. *Te'vilatü'l-Kur'ân*. thk. Ali Haydar Ulusoy. Tsh. Bekir Topaloğlu. 3. Cilt. İstanbul: Dârü'l-Mizan, 2008.
- Nasr Hâmîd, Ebû Zeyd. "İmam Şâfî ve Ortayol İdeolojisinin Tesisi". *Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfî'nin Rolü*. Haz. M. Hayri Kırbaçoğlu. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- Nîsâbü'rî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzir en- *el-İcmâ' li'l-imâm İbn Münzir*. thk. Fuad Abdülmünim Ahmed. İskenderiyye: Merkezü'l-İskenderiyye li'l-Kitabi'l-İskenderiyye, ts.
- Osman b. Ali Hasan. *Menhecü'l-istidlâli 'alâ mesâli'l-i'tikâdi inde ehl-i's-sünneti ve'l-cemâ'a*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006.
- Özen, Şükrü. "Mâtürîdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 146-151. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *el-Maḥşul fi 'ilmi'l-uşûl*. thk. Taha Cabir Feyyaz el-Alvânî. 4. Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1997.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *Muḥaşşal*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezheriyye, ts.
- Saffâr, Ebû İshâk İbrahim ez-Zâhid. *Telḥîsü'l-edille li-kavâ'id-i't-tevhîd*. Nşr. Angelika Broderson. 2. Cilt. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almâni li ebhâsi's-Şarkıyye, 1432/2011.
- Seraḥşî, Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *Uşûlü's-Seraḥsi*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Afgâni. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1414/1993.

- Sübkî, Taceddin Abdülvahhab b. Ali. *Cemu'l-cevami' fi uşûli'l-fikh*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *Cimâ'u'l-ilm*. Dârü'l-Asar, 2002/1423.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye. ts.
- Şerif Murtaza. *ez-Zerî'atü ilâ uşûli's-şerî'a*. thk. el-Lecnetü'l-İlmiyye fi Müesseseti'l-İmami's-Sadık. Kum: Müesseseti'l-İmami's-Sadık, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuḥûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-uşûl*. thk. Ebû Hafs Sami b. el-Arabi el-Eseri. Riyad: Dârü'l-Fazile, 1421/2000.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim. *Şerḥu'l-Lüm'a*. thk. Abdülmecid Türki. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmi, 1408/1988.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *Şerḥu telviḥ al't-tavdiḥ li metni't-tenkihi fi'l-uşûl*. thk. Zekeriya Umeyrat. 2. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1996.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *Şerḥu'l-Makâşid*, 4. Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh. *Şerḥü'l-Akâid*, Eser Kitabevi, İstanbul: 1970.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi*. Beyrut: Damla Yayınevi, 1985.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Uludağ, Süleyman. *İslâm'da İnanç Konuları ve İtikadi Mezhepler*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.
- Yavuz, Yunus Vehbi. *İslâm Hukuk Metodolojisinde İstihsan ve İcmâ*. İstanbul: Feyiz Yayınları, 2008.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Delil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 136-138. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 495-498. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zerkeşî, Bedreddin b. Bahadır b. Abdullah. *el-Baḥru'l-muḥîṭ*. Kuveyt: Vüzeratü'l-Evkaf li Şuûni'l-İslâmiyye, 1413/1992.